

शाहू, आंबेडकर यांचे आरक्षणाविषय विचार

डॉ. पी. बी. सिरसट

वसंतदादा पाटील महाविद्यालय,
पाटोदा, जि. बीड.

सहकाऱ्यांना बरोबर घेवून चहा पिण्यासाठी जात होते. तसेच महार मांगाच्या मुलांना आपल्या संस्थानात तलाठी म्हणून नोकरी दिली. वकील म्हणून व्यवसाय करण्यासाठी त्यांना वकीलीच्या सनदा दिल्या. मागासवर्गीय लोकांना सवर्णांच्या पंक्तीला बसवून त्यांचा सन्मान वाढविण्याचे काम केले. कोल्हापूर नगरपालिकेचे चेअरमन म्हणून एका चांभार व्यक्तीची नेमणूक केली व सदस्य म्हणून भंगी व्यक्तीची नेमणूक करून त्यांना सन्मानित केले. अशा प्रकारे शाहू महाराजांनी अस्पृश्यांना विविध कार्यांमध्ये सामावून घेतले. त्यांची प्रतिष्ठा वाढवून त्यांचा आत्मसन्मान वाढविण्याचे प्रयत्न केले. हा एक सामाजिक न्यायाचा अविष्कारच म्हणावा लागेल.

अस्पृश्यता, वेठबिगारी, धानाहजेरी आदि अमानवी प्रथा बंद करून अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांना प्रेमाने व समतेने वागवण्याबद्दलचा वटहुकुम काढला होता. महारांची वतनी गुलामी नष्ट करण्याचे आदेश शाहू महाराजांनी काढले. श्रमाचा पैसा मानसाला ताठमानेने जगायला शिकवतो म्हणून शाहू महाराजांनी लोकांना, शिक्षण दिले. रोजगार दिला., नोकऱ्या दिल्या आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. अशा प्रकारे शाहू महाराजांनी विषमतेचा शिकार असलेल्या लोकांना न्याय मिळवून दिला. हा सामाजिक न्याय आपल्याला आजही मार्गदर्शक ठरतो.

संदर्भ

१. वीर, धनंजय, "राजर्षी शाहू छत्रपती: एक समाजक्रांतीकारक राजा" पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९७९.
२. पवार जयसिंगराव (संपा.), "राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ" कोल्हापूर, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, २००१.
३. साळुंखे नानासाहेब, "शाहूंच्या आठवणी", वृषाली प्रकाशन, कोल्हापूर, एप्रिल २००८.
४. कांबळे एन., बलाडे व्ही., शिंदे एस.एन. (संपा.) "राजर्षी शाहू महाराज: नव्या दिशा नवे चिंतन" चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, जानेवारी २०११.
५. सावंत बी.बी. "समाज सुधारणेचा इतिहास", कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९५
६. कांबळे उत्तम, "राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती", सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००३

छत्रपती शाहू महाराज जून २६ इ.स. १८७४ ते ६ इ.स. १९२२ कोल्हापूरचे शाहू व चौथे शाहू नावाने प्रसिद्ध हे कोल्हापूर राज्याचे इ.स. १८८४-१९२२ या दरम्यान छत्रपती होते. शाहू महाराज सुधारणावादी समाजसुधारक होते. ब्रिटीश राज्यसत्तेच्या काळात सामान्य जनतेला न्याय मिळवून देण्यासाठी व बहुजन समाजाच्या एकूणच सामाजिक उन्नतीसाठी या काळामध्ये राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रयत्न केले. ते केवळ बोलके सुधारक न होता. त्यांनी आपल्या कार्यातून प्रत्यक्ष कृतीद्वारे सामाजिक परिवर्तनाला गती प्राप्त करून दिली सनातनी वर्गाच्या विरोधाला न जुमानता त्यांनी दलित समाजाच्या विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावी.

प्रस्तावना : राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज लोककल्याणकारी राजा होता. बहुजनांना शिक्षण, जातिभेद निर्मूलन, नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण आणि स्त्री मुक्तीसाठी कायदे करणारे सुधारवादी समाजसुधारक होते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले संविधानाचं राज्य सुरू झाले. आरक्षण धोरण कस राबवलं गेलं. आरक्षण धोरणाची आज काय स्थिती आहे. तसेच राजर्षी शाहूंनी आरक्षण संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करून अनुसूचित जाती जमातीचे प्रतिनिधीत्व, अनुसूचित जाती जमातीचा अनुशेष, शैक्षणिक स्थिती, महत्वाची शासकीय पदे, विद्यापीठ, सर्वोच्च न्यायालय राज्य निहाय नियोजन आरक्षण व भरलेले आरक्षण कसे दिले जाते. प्रगत आणि मागासलेल्या लोकांमध्ये असलेली दरी व अंतर कमी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात समानता आणण्याच्या दृष्टीने कशी पावले उचलली. सक्तीचे शिक्षण आणि कायद्याचे रक्षण हे त्यांच्या राज्याचे धोरण होते. शाहूंचे आरक्षण धोरण हे धर्माधिष्ठित वर्णवर्चस्वावर आघात

करणारे आहे. आरक्षण म्हणजे भोक नाही. लोकशाही देशातील सर्वलोकांना प्रतिनिधीत्व मिळाले तर लोकशाही यशस्वी होते. राजश्री शाहूंनी तत्कालीन व्यवस्थेत राबवलेले भारतातील पहिले आरक्षण धोरण भारताला मार्गदर्शक व महत्वपूर्ण मानले जाते. शाहू महाराजांच्या रूपाने महाराष्ट्राची प्रतिमा उज्वल झाली आहे. आरक्षण धोरणाचे जनकराज्य म्हणून महाराष्ट्राकडे पाहिले जाते.

१. आरक्षण धोरणाचा हेतू :

१. आरक्षणाचा इतिहास अभ्यासणे.

२. समाजातील न्याय आणि आरक्षण यांचा सहसंबंध तपासणे.

३. आरक्षण नितीची समाजातील सामाजिक व राजकीय फलश्रुती अभ्यासणे.

४. भारतीय आरक्षणाचे राजकारण होत आहे का ते तपासणे.

५. आरक्षण म्हणजे काय.

२. आरक्षणाची उद्दिष्टे :

१. सामाजिक परिवर्तन करणे.

२. जातीव्यवस्था हा आरक्षणाचा आधार आहे का.

३. आरक्षण इतिहास.

४. आरक्षण व सुधारकाचे योगदान.

५. भारतीय संविधानातील तरतूद डॉ. आंबेडकर.

आरक्षणाची उद्दिष्टे :

हिंदू धर्मव्यवस्थेतील जातिव्यवस्थेत तळगाळातील जातीवर जास्त निर्बंध होते. अस्पृश्य जातीतील समूहांचे सातत्याने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक शोषण झाले. ऐतिहासिक कालखंडातून त्यांच्यावर निर्बंधामुळे व शोषणामुळे त्यांच्यात जो आर्थिक बौद्धिक मागासपणा निर्माण झाला मागासलेपणातून व शोषणातून या सामाजिक थरांची मुक्तता करण्यासाठी मार्ग शोधण्याची गरज निर्माण आला या गरजेतून आरक्षणाचा विचार पुढे आला.

आरक्षण म्हणजे काय?

समाजातील दबल्या गेलेल्या भरडल्या गेलेल्या आणि हजारो वर्षे शिक्षण, अधिकारांची पदे, मानसन्मान यापासून वंचित राहिलेल्या जनसमूहांना विकासाच्या मूळ प्रवाहात आणण्यासाठी उपाय योजना म्हणजे आरक्षण होय. पराकोटीच्या विषयमता असणाऱ्या समाजाला एकजिन्सी एकात्म बनविण्याचे काम या आरक्षण धोरणाद्वारे जतन केले जाते. आरक्षण ही व्यवस्था

परिवर्तनाचे महत्वाचे साधन आहे. आरक्षण म्हणजे जागा राखून ठेवणे." आरक्षण म्हणजे वचितान्या उद्धाराने साधन होय "आरक्षण म्हणजे देशाची साधन सामग्री होय. या संपत्तीचे समप्रमाणात आणि न्याय बुद्धीने वाटप होणे."

छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांनी कोल्हापूर नगर परिषदेचे सदस्य नेमण्याची प्रथा बंद केली. नगर परिषदेसाठी निवडणूक घेण्याची प्रथा सुरू करण्यात आला. त्यांनी प्रत्येक जातीत त्यांच्या लोकसंख्याच्या प्रमाणात राखीव मतदार संघ निर्माण केले. त्यामुळे कोल्हापूर नगर परिषदेमध्ये ४७ उमेदार निवडून आले. चांभार जातीतील दत्तोबा पवार नगराध्यक्ष झाले. शाहू महाराजांनी प्रथमच मागासवर्गीना राजकीय सत्तेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त करून दिली. शिक्षण व प्रशासनात मागासवर्गीयांना संधी मिळाली म्हणून त्यांनी अनेक हुकूम काढले.

१९०२ मध्ये सरकारी नोकऱ्यात मागासवर्गीयांसाठी ५० टक्के जागा राखून ठेवण्याचा निर्णय घेतला. महान वतन रद्द केले. एक जाहीरनामा काढून आपल्या राज्यातील पाणवटे, शाळा, सरकारी कार्यालय दवाखाने आदी सार्वजनिक ठिकाणी दलितांसाठी खुली केली.

राजश्री शाहू महाराजांच्या आरक्षण धोरणाचा परिणाम अन्य प्रांतावरही पडला. १९२१ मध्ये म्हैसूर प्रांतात मागास जातीसाठी नोकरी व शिक्षणात विशेष सवलती जाहीर केल्या. १९२७ साली मद्रास प्रांतात नोकऱ्यांवर घेताना प्रथमच जातीचा निकष लावण्यात आला. १२ जागा असतील २ जागा ब्राम्हणांना हिन्दूना ५ मुसलमानांना २ अँग्लो इंडियन २ व अस्पृश्यांसाठी १ जागा ठेवण्यात आला.

राजश्री शाहू महाराज हे फार मोठे राजे होते. पण राज्या पेक्षा फार मोठे माणूस होते. आपल्या करवीर संस्थानात शिक्षण, धर्म, आरक्षण संस्कृतिक, सामाजिक अशा महत्वपूर्ण क्षेत्रात महाराजांनी क्रांतीकारक निर्णय घेतले. "राजसत्ता जनतेच्या विकासासाठी असते. शाहू महाराजांनी १९०२ साला देशातले पाहिले आरक्षण धोरण घोषित केले होते. मागासलेल्या लोकांसाठी ५० टक्के आरक्षणाचा कायदा हा जाहीरनामा म्हणजे माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाचे जगता यावे यासाठी प्रयत्न केले गेले."

भारतातील सर्व सामाजिक, राजकीय व आर्थिक व्यवस्थांचा विकास हा जातीच्या आधारे झालेला आहे.

यामुळे शिक्षण, संरक्षण, व्यापार, प्रशासनात मागासवर्गीना संधी देण्याचे कामा शाहू महाराजांनी केले. राजश्री शाहूच्या १९०२ च्या आरक्षण धोरणांनंतर मागासवर्गीयांच्या आरक्षण मागणीचा रेटा वाढला त्या वेळेला १९१८ ला म्हैसूर १९२१ ला मद्रास येथे आरक्षण मिळाले. १९२८ ला डॉ. आंबेडकरांच्या मागणीमुळे स्टार्ट कमिटी नियुक्त झाली. सामाजिक व शैक्षणिक मागासवर्ग कोणते. वर्ग म्हणजे काम या गोष्टी आयोगाला निश्चित कराव्या लागतात. राजश्री शाहूंनी समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्राला आपल्या विचार व कायनि व्यापून टाकलेले आहे. जे इतरांना शिकवले ते स्वतः आचरणात आणू शकले.

आरक्षणाच्या धोरणाच्या जाहीराम्याची पार्श्वभूमी : स्वतंत्र्य समता आणि सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात जो क्रांतीकारी निर्णय घेतला तो २६ जूलै १९०२ रोजी ५० टक्के राखीव जागा ठेवणारा जाहीरनामा आहे. आरक्षणासाठी मिलरकमिटी १९१८, नागनकोंडा समिती १९६७ व्यंकट स्वामी आयोग, नेतूर समिती १९६७ व्यंकट स्वामी आयोग, नेतूर समिती १९६४, रेणके आयोग २००६, वढवा समिती, १९९३, रेड्डी आयोग १९८८, बक्षी आयोग १९७२, राणे आयोग १९८१, मुगेरीलाल आयोग १९७१ अशा अनेक समित्या व आयोग केंद्रामध्ये वेगवेगळ्या राज्यामध्ये आरक्षणासाठी नियुक्त करण्यात आले.

आधुनिक काळामध्ये सर्व शूद्र — अतिशूद्रांच्या कल्याणाचा मार्ग सांगितला फुलेने त्यांनी ब्रम्हणवादी व्यवस्थेला सुरंग लावण्याचे कार्य हाती घेतले. फुलेंनी बहुजनांच्या उद्योगांची कारणे काय हे शोधले... जो पर्यन्त समाजातल्या सर्व क्षेत्रात शूद्र — अतिशूद्र प्रवेश करणार नाहीत. तो पर्यन्त आर्थिक व सामाजिक स्थितीसुधारणे शक्य नाही. फुलेंनी शूद्रातिशूद्रांच्या समाजाच्या सर्व क्षेत्रातील प्रवेशासाठी महत्त्वाची भूमिका अदा केली.

ब्रम्हणाचे कसब मध्ये फुले म्हणतात.

नेमावे शिक्षक माळ्या कुणव्याचे

दुसरे ते महार मांगाचे

असती पुतळे सात्विक ज्ञानाचे

बहुजनांच्या आरक्षणाविषयी असे मत मांडणारे म. फुले ब्रम्हणाविषयीचे आपले निरिक्षण रोखठोकपणे मांडतात. फुले यांनी ब्रम्हणशाही, सावकारशाही मागासवर्गी यांच्या प्रगतीतील गतीरोधक आहेत व त्यांनी हंटर कमिशन समोर शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाची

मागणी केला. उपेक्षितांसाठी विशेष संधीचा सिद्धांत मांडला. ब्रम्हणेत्तर जातीतील उमेदवारांना प्रशासकीय नोकरीत स्थान देण्याची पहिला मागणी केली. तसेच उपेक्षितांसाठी मोफत शिक्षण, शिष्यवृत्ती आणि बक्षीस अशा अनेक प्रकारच्या योजना राबवणे आवश्यक आहे. असे सांगितले. सर्व प्रथम फुलेंनी शुद्रातिशूद्रांसाठी आरक्षणाची संकल्पना मांडली. म. फुले यांनी हंटर कमिशन मांडलेल्या विचारापासून प्रेरणा घेवून छत्रपती शाहू महाराज यांनी २६ जूलै १९०२ मध्ये आपल्या कोल्हापूर संस्थानात आरक्षण धोरण लागू केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आरक्षण संबंधीचे विचार : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार संशोधक, पत्रकार लेखक, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, कायदेतज्ञ, इतिहासकार तत्वज्ञानी, मानवंश, शास्त्रज्ञ, दलित आणि महिला अधिकारांचे उद्धारक पाली, बौद्ध साहित्याचे अभ्यासक, देशातील पहिले कामगारमंत्री संस्कृत, हिन्दी साहित्याचे अभ्यासक, राजनीती तज्ञ, विज्ञानवादी जलतज्ञ, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते शेतकरी, गोरगरीब, कामगाराचे उद्धारक.

‘देशप्रेमापुढे ज्याने स्वतःच्या विश्रांतीचा त्याग केला माणसाला स्वाभिमान शिकवला ज्यानी आम्हाला संकटाशी सामना करणे, शिकवले असा या आकाशात एकमेव तारा बाबासाहेब होता.’ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आरक्षण संबंधी विचार : जे लोक आरक्षणाचे लोक लाभार्थी आहेत. या पैकी बऱ्याच लोकांना आरक्षण काय आहे. याची कल्पना नाही. या बद्दल म्हणतात. ज्यांना लोकसंस्थेच्या प्रमाणात पुरेसे अथवा प्रतिनिधित्व मिळत नाही. त्यांना आरक्षण मिळाले पाहिजे. आरक्षण म्हणजे वंचितांच्या उद्दाराचे साधन होय.’ उपेक्षित समाज घटकाला चालना देण्यासाठी, सामाजिक आरक्षण असावे. ही भूमिका निर्माण झाली.

सामाजिक आरक्षणात चातुर्वर्णीय, जातीभेद आणि अस्पृश्यता या व्यवस्था समाजात निर्माण केल्या. सामाजिक न्याय प्रस्थापनेसाठी सामाजिक आरक्षण अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटके विमुक्त व ओबीसी यांना शिक्षणासाठी प्रवेशासाठी व सरकारी नोकऱ्यामध्ये राखीव जागेची तरतूद करण्यात आला. पिढ्यानपिढ्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या समाजाला बरोबरीने आणण्यासाठी विशेष संधी म्हणून आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.

सामाजिक आरक्षण धोरणानुसार मागासवर्गीयांना शिक्षण आणि शासकीय सेवेत राखीव जागा निर्धारित केलेल्या आहेत.

राजकीय आरक्षण राज्यघटनेतील आरक्षणाचा हा दुसराभाग आहे भारत देशातील दलित, दीन दुबळ्यांना सत्तेत सहभाग मिळणार का नाही हा प्रश्न डॉ. आंबेडकरांना पडला होता. १९३२ मध्ये लंडनमध्ये भरलेल्या गोलमेज परिषदेत त्यांनी स्वातंत्र्य भारतात सात कोटी अस्पृश्यांचे स्थान काय असणार असा सवाल पडला होता. याचठिकाणी त्यांनी अस्पृश्यांना राजकीय हक्क मिळण्यासाठी स्वतंत्र्य मतदार संघाची मागणी केली होती. याला गांधीचा फार मोठ्या प्रमाणात विरोध झाला होता. शेवटी डॉ. आंबेडकरांनी तडजोड करावी लागली व राखीव मतदारसंघावर समाधान मानावे लागले.

आरक्षण तरतूद डॉ. आंबेडकरांची महत्वाची भूमिका निभावली. फुले व शाहू महाराजांनी प्रथम आरक्षणाचा पाया घातला व भारतीय घटनेत डॉ. आंबेडकरांनी आरक्षणाची तरतूद करून घेतली.

पुणे करारानुसार राखीव जागावर अनुसूचित जातीचे प्रतिनिधी निवडून देण्याची पद्धत बंद करण्यात आली स्वतंत्र्य मतदारसंघ निर्माण करावेत. व स्त्री पुरुषाला मतदानाचा अधिकार बहाल करावा. लोकसभेत व विधानसभामध्ये अनुसूचित जातीसाठी राखीव जागा व मताधिकार यांची तरतूद करण्यात आली. तसेच भारताच्या व राज्यसकारच्या व स्थानिक संस्थामध्ये राखीव जागा देण्यात आल्या.

डॉ. बाबासाहेबांच्या पूर्वी दलित चळवळ जातीपुरत्या मर्यादित होत्या आणि या चळवळीला राजकीय रूप व प्राप्त झालेले अजिबात नव्हते. या चळवळीला एकसंध करून त्यांना राजकीय अस्तित्वही मिळवून देण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले.

डॉ. आंबेडकरांचा उदय झाल्यावर १९१९ च्या साऊथ बरो कमिशन समोरील साक्ष १९२८ सायमन कमिशन समोरचे समोर त्यांनी मांडलेली बाजू १९३० च्या गोलमेज परिषदे समोरील साथ आणि पुणे करार यातून दलित समाजाच्या राजकीय व सामाजिक आर्थिक आरक्षणाचे धोरण विकसीत झाले. डॉ. आंबेडकरांना यांनी या आरक्षणाला घनात्मक बैठक दिली. तसेच रोजगारांच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

३३५ नुसार नोकरीत आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. ३३४ नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थान मागासवर्गीयांना व महिलांना आरक्षण, व अनुसूचित जाती- जमातीला राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

भारतीय संविधानातील आरक्षण तरतूद व डॉ. आंबेडकर याचे योगदान कसे होते हे पाहणे महत्वाचे आहे. आंबेडकर पूर्व फुले आणि शाहू महाराजांनी आरक्षणाचा पाया घातला. व १५ मार्च १९४७ रोजी शेड्युल्ड कास्टस् फेडरेशनच्या वतीने काही महत्वाच्या तरतूदी असाव्यात असे सुचविले. अनुसूचित जातीचे एकूण लोकसंख्येतील प्रमाण लक्षात घेता त्यांना किमान प्रतिनिधित्व द्यावे. आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ जाती पुरत्या मर्यादित होत्या आणि या चळवळीला राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते. अस्पृश्य जातीच्या चळवळीला एकसंध स्वरूप देवून त्यांना राजकीय अस्तित्व मिळवून देण्याचे काम डॉ. आंबेडकरांनी केले.

निष्कर्ष :

१. भारतीय आरक्षणाचे धोरण हे भारतीय संविधानाचा महत्वाचा भाग आहे.
२. आरक्षणाचा इतिहास अभ्यास गेला.
३. समाजातील न्याय आणि आरक्षणांचा सहसंबंध तपासण्यात आला.
४. हजारो वर्षे वंचित राहिलेल्या जनसमूहांना विकासाच्यामूळ प्रवाहात आणण्यासाठी आरक्षणाची उपाय योजना आणली गेली.
५. डॉ. आंबेडकर आणि शाहू महाराजांनी वंचितासाठी अनेक महत्वाच्या तरतूदी करून ठेवल्या. त्यामुळे बहुजन समाजाची उन्नती होण्यास मदत झाली.

संदर्भ :

१. मेश्राम वामन : मराठा कुणबी ओबीसी आरक्षण
२. उत्तम कांबळे : जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न
३. जाधव प्रविण : आंबेडकरी समाजाचे निवडक प्रश्न
४. शरद जावडेकर : सामाजिक परिवर्तन चिकित्स आणि भवितव्य
५. शेठे ललिता : आरक्षणाचे राजकारण एक अभ्यास.